

સનાતન કવિશ્રી રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદીની કૃતિઓનો ગુજરાતી અનુવાદ

ડૉ. મંજુલા વી. પરમાર

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, સરકારી વિનયન કોલેજ, અમીરગઢ, મોબાઇલ : ૯૪૨૬૨ ૬૮૭૯૪

ભાષાએ માનવીય ભાવો અને વિચારોને વ્યક્ત કરવાનું માધ્યમ છે. ‘બાર ગાઉએ એ બોલી બદલાય’ – એ ઉક્તિ અનુસાર વિવિધ પ્રદેશ અને પ્રાન્તની ભાષાઓમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. જેટલી ભાષા પ્રાચીન છે, એટલો અનુવાદ પણ પ્રાચીન છે. સામાન્ય રીતે એક ભાષામાં નિર્દેશિત અર્થ અથવા સંદેશને બીજી ભાષામાં યથાવત વ્યક્ત કરવો અથવા એક ભાષામાં કહેવાયેલી વાતને બીજી ભાષામાં રજૂ કરવી તેને અનુવાદ કહેવાય છે. ભારત દેશની બાબતમાં જ્યાં સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સમાજ, ભાષા, રીત-રિવાજો અને પરંપરાઓમાં વૈવિધ્ય હોય ત્યાં અનુવાદ ખુબ જ મહત્વની બાબત છે.

અનુવાદ શબ્દનો અર્થ – અનુવાદ સંસ્કૃત નો યૌગિક શબ્દ છે જે- ‘અનું’ ઉપસર્ગ તથા ‘વાદ’ ના સંયોગથી બનેલો છે. સંસ્કૃતમાં વદ્ ધાતુમાં ધશ્ પ્રત્યય જોડાવાથી ભાવવાચક સંજ્ઞા માં એનું પરિવર્તિત રૂપ થાય છે. વદ્ – ધાતુનો અર્થ થાય છે- બોલવું અથવા કહેવું અને ‘વાદ’ નો અર્થ થાય છે – કહેવાની ક્રિયા અથવા કહેલી વાત. ‘અનું’ ઉપસર્ગ અનુવંતિતા ના અર્થમાં વ્યવહૃત થાય છે. ‘વાદ’ માં આ ‘અનું’ ઉપસર્ગ જોડાઇને બનતો શબ્દ એટલે ‘અનુવાદ’ જેનો અર્થ થાય છે પ્રાપ્ત કથનને ફરીથી કહેવું. અનુવાદના પર્યાય વાચી શબ્દ જોઇએ તો સંસ્કૃત, કન્નડ અને મરાઠીમાં ભાષાંતર કહેવાય છે. કાશ્મીરી, સિંધી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓમાં –

તર્જુમા, મલયાલમમાં - વિવર્તન, તેલગુંમાં - અનુવાદમ્ તથા સંસ્કૃત, હિન્દી, અસમિયા, ગુજરાતી, ઓડીસા, પંજાબી, સિંધી વગેરે ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ કહેવાય છે.

ભારતીય વિવેચક ભોલાનાથ અનુસાર “કોઇ ભાષામાં પ્રાપ્ત સામગ્રીને બીજી ભાષામાં ભાષાંતરિત કરવી તેને અનુવાદ કહેવાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો – એક ભાષામાં વ્યક્ત વિચારોને તે જ રીતે અથવા સહેજ અભિવ્યક્તિ દ્વારા બીજી ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ જ અનુવાદ છે.

પ્રવર્તમાન યુગમાં અનુવાદ બહુ વિશાળ ક્ષેત્રે જોવા મળે છે. જેમકે સરકારી કચેરીઓ. ન્યાયાલયો, વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે, શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ દુભાષિયાઓની જરૂર પડે છે. અનુવાદ પણ ઘણા પ્રકારે થઇ શકે છે જેમ કે ગદ્યાનુવાદ, પદ્યાનુવાદ, છન્દ મુક્તાનુવાદ, કાવ્યાનુવાદ, નાટ્યાનુવાદ, કથા-અનુવાદ તથા વિવિધ સાહિત્યિક આયામો આધારિત અનુવાદ.

અનુવાદથી થતા લાભ વિષે જોઇએતો એક ભાષામાં રચાયેલી કૃતિને અનુવાદિત કરવાથી અન્ય ભાષાના સહૃદય જીજ્ઞાસુઓ, વાચકો, રસિકો તથા ભાવકો તે કૃતિને માણી શકે છે. શ્રીમદભગવદગીતા તથા મેઘદૂત અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ જેવી કૃતિઓની અનુવાદિત આવૃત્તિઓ આ બાબતની સાબિતી પુરી પાડે છે.

સંસ્કૃત લગભગ બધી ભાષાઓની જનની છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય વૈવિધ્ય સભર

વારસો ધરાવે છે. વેદો, પુરાણો કે સંસ્કૃતના મહાન ગ્રંથોને મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં વાંચનારો વર્ગ ઘણો ઓછો છે. પરંતુ સંસ્કૃતની અનુવાદિત આવૃત્તિ વાંચીને તેના મર્મને-રહસ્યને જાણનારો વર્ગ વિશાળ છે. તેથી સંસ્કૃતની કૃતિઓના ભારતીય અને વિદેશી ભાષાઓમાં ઘણા અનુવાદ જેવા મળે છે.

ડૉ. રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદી દેવવાણી સંસ્કૃતના પ્રકાંડ પાંડિત્ય અને નૂતન કાવ્યસર્જનના વરેણ્ય વિદ્વાન અને સારસ્વત સાધક છે. કવિરૂપમાં તેઓ સનાતન છે, એટલા માટે તેમની કૃતિઓમાં પુરાતન અને આધુનિકતાનો અદ્ભુત સંગમ જોવા મળે છે. તેમની કાવ્ય રચનાઓમાં ગંગાના તરંગોનો કલકલ નિનાદ અને વિન્ધ્યવાહિની મા રેવા (નર્મદા)નો ઊર્મિઘોષ શ્રુતિ ગોચર થાય છે.

સામન્યતઃ કવિ અને સાહિત્યશાસ્ત્રી આ બન્ને રૂપ એક જ વ્યક્તિમાં બહુ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. પરંતુ કાવ્યશાસ્ત્રી તથા કવિત્વ બન્ને નું સામંજસ્ય પંડિતરાજ જગન્નાથ પછી, આધુનિક સંસ્કૃત જગતમાં ડૉ. રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદીમાં જોવા મળે છે. જેઓએ ‘કાવ્યાલંકારકારિકા’ જેવો કાવ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથ, ‘સ્વાતન્ત્ર્યસમ્ભવમ્’ તથા ‘સીતાચરિતમ્’ જેવા કાવ્ય અને સપ્તર્ષિકાંગ્રેસમ તથા યૂથિકા જેવા નાટક-નાટિકાઓની રચના કરી છે. આવા વૈવિધ્ય સભર ગૌરવમય સાહિત્યનું અધ્યયન કરતાં અહેસાસ થયો કે આધુનિક સમયમાં પણ આવા ઉન્કૃષ્ટ સાહિત્યની રચના થઈ છે. તેનો જો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવામાં આવે તો જેઓ સંસ્કૃતને ઓછું જાણે છે અથવા બિલકુલ નથી જાણતા તેવો મોટા સમુદાય ખૂબ જ લાભાન્વિત થશે.

આ કાર્ય માટે મેં સનાતન કવિ શ્રી રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદીજી ને તેમની કૃતિઓનો

અનુવાદ કરવા માટે ખુબ જ સંકોચવશ પત્ર લખ્યો અને તેઓશ્રીએ અનન્ય ઉદારતાપૂર્વક પોતાની સહમતિ આપીને મારા મનોબળને વધાર્યું. જેના માટે હું તેમની ખુબ જ આભારી છું.

કાવ્યશાસ્ત્ર પર લિખિત કાવ્યાલંકારિકા નામક ગ્રંથમાં તેમણે ‘અલંકાર’ ને જ કાવ્યાત્મા પદ પર પ્રતિષ્ઠિત કરીને ભામહની પરંપરાને તેમના મૌલિક તર્કોથી પુનઃજીવિત કરવાનું વિલક્ષણ અને શાસ્ત્રમેઘા મંડિત મહનિય કાર્ય સંપન્ન કર્યું છે. ‘સીતાચરિત’ નામક દશ સર્ગાત્મક પ્રબંધ કાવ્યમાં તેમની કલમે ભારતીય નારીના સૌંદર્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાની પ્રતિષ્ઠાના પ્રબળ પક્ષદાર ડૉ. દ્વિવેદીનું પ્રખર કવિત્વ તેમના મહાકાવ્ય ‘સ્વાતન્ત્ર્યસમ્ભવમ્’ માં મુખરિત થયું છે. જેમાં ઇ.સ. ૧૮૫૭ ના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય શંખનાદથી લઈને સ્વાધીન ભારતના પાંચ દશકા સુધી લગભગ દોઢ શતાબ્દિના ઇતિહાસને તેમણે કાવ્યબદ્ધ કર્યા છે. આ મહાકાવ્યને ભારતના મહત્વના એવોર્ડ મળી ચુક્યા છે.

સહૃદય સમાજ જ્યારે કોઈ સાહિત્ય નો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે તેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર કાવ્ય માં પ્રયોજાયેલા છંદ,અલંકાર,ગુણ કે રીતિ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવાનો રહેતો નથી. પરંતુ તે પોતાની પરિશ્રમજન્ય ઝલાનિ અથવા માનસિક તનાવ થી મુક્તિ મેળવવા માટે અથવા પરમ આનંદ ની પ્રાપ્તિ માટે અધ્યયન કરતા હોય છે. પ્રત્યેક કાવ્યનો કોઈ વર્ણ - વિષય હોય છે. એક ચોક્કસ કથાનક હોય છે. જે સામાજિક ઉદ્દેશ્યોને પૂર્ણ કરે છે. આમ, કાવ્યનું કથાનક ભલે આખ્યાન હોય કે સામાજિક ઘટનાઓ હોય કે સમસ્યાઓ થી યુક્ત હોય. આ સમગ્ર ઘટના

ચક્ર ને કથાનક ના રૂપ માં ગ્રહણ કરીને તેને અલંકારો, ગુણ, રીતિ, ભાષા, ઇત્યાદિથી અલંકૃત કરીને પાઠક ના મનોરંજન હેતુ પ્રસ્તુત કરવાનું હોય છે. તેમાં ભાષા ભલે અલગ હોય પરંતુ લાગણીઓ સમાન હોય છે. જેમ કે ગુજરાતી લેખક શ્રી ઇશ્વર પેટલીકર ની વાર્તા - 'લોહીની સગાઈ' નો મે હિન્દી ભાષામાં અનુવાદ કરેલો. જે મધ્ય ભારત થી પ્રકાશિત થતી પત્રિકામાં છપાયેલ, તે વાંચીને ભારત ભરના વાચકો આનંદિત થયા હતા. તે જ રીતે અન્ય ભાષામાં લખાયેલી કૃતિઓનો ગુજરાતી અનુવાદ વાંચીને આપણને પણ મજા પડે છે.

સનાતન કવિશ્રી રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદી જી એ મને આપેલા પ્રત્યુત્તર માં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે આ કૃતિના મૂળ પર કવિનો જ અબાધિત અધિકાર રહેશે. તમારે માત્ર અનુવાદ કરવાનો

છે. આ બાબત પરથી એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે અનુવાદકે એના મૂળને વફાદાર રહેવાનું છે. આંશિક ફેરફાર પણ થવો ના જોઈએ. જો મૂળ કથાનક ની કોઈ બાબત અનુવાદક ને યોગ્ય નથી લાગતી તો પણ એ પોતાના વિચારો ત્યાં મુકી શકે નહિ, એટલે કે મૂળ કૃતિ ને વફાદાર રહીનેજ અનુવાદ નું કાર્ય કરવાનું છે.

કૃતિનો અનુવાદ કરતી વખતે શિષ્ટ ભાષા કે સાહિત્યિક ભાષા હોય તો વાંધો નથી આવતો. પરંતુ જ્યાં પ્રાદેશિક કે તળપદી ભાષાની છાંટ વેરાઈ હોય ત્યાં સમસ્યા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભાષાના જ્ઞાતાઓની મદદ લેવી પડે. ટૂંકમાં એવું કહી શકાય કે જ્ઞાનના વ્યાપક વિસ્તાર માટે અનુવાદ કાર્ય ઉત્તમ હથિયાર છે, તેમાં વિપુલ પ્રમાણ માં કાર્ય થાય તો ઘણો ફાયદો થઈ શકે.

=====